

Младен Радуловић*Висока Пословно Техничка Школа Добој*

АРТУР ЕВАНС - ИЗМЕЂУ ПАТРИОТСКЕ ДУЖНОСТИ И ИДЕАЛИСТИЧКЕ ФИЛАНТРОПИЈЕ

Сажетак

Турбулентни догађаји који су проткали историју Балканског полуострва обликовали су менталитете и карактере народа који су обитавали на том простору, те 1877. године када су *Илирска писма* истекла из пера тадашњег дописника *Manchester Guardian*-а, а каснијег чувеног археолога и откривача античког града Кнососа на Криту и минојске цивилизације, Сер Артура Еванса. Наиме, константан опрез становништва ових простора обликован је вишевијековним тежњама разноразних експанзионистичких сила, од античких времена наовамо, које су у дужим или краћим временским периодима запосједали територије Балкана. У таквом процесу створене су околности из којих је произлазио став овдашњег становништва према свим званичним и незваничним страним представницима, који је варирао и мијењао се од позитивног ка негативном и обрнуто: све док је окупација непосредна, а казна за непослушност моментална, дотле је и став према окупатору обиљежен растућим незадовољством домаћег становништва, као што је то био случај са влашћу Османлијског царства на Балкану, док се остале велесиле, као што је то примјер Британске империје која сопствене интересе остварује индиректно преко дипломатских представништва у Бечу, Пешти и Истанбулу, најалост неријетко као резултат заблуде, посматрају као потенцијални ослободиоци нападеног народа који им упућује вапаје за ослобођењем. Атмосфера општег страха који је владао међу све три групе које су сачињавале становништво у побуњеној Босни, а која је проузрокована, како спољним,

тако и унутрашњим факторима, нимало није ишла на руку, тада младом и препуном полета и илузија о револуционарним идејама о јединству јужнословенских народа под капом Аустроугарске, Сер Артуру Евансу. Страх бегова у Босни почивао је на очекивању новог устава Високе порте који би им у знатној мјери ограничио овлашћења над осталим, мање имућним муслиманским и православним становништвом. Босански муслимани лошијег материјалног статуса у страху од врло извјесне одмазде беговата, уколико би им окренули леђа и прикључили се побуни православног становништва које је већ ионако живило у непрестаном страху за голи живот, одабрали су улогу неутралних посматрача. У таквој ситуацији извјесно је за претпоставити да је свака од три наведене групе могла двојако посматрати присуство Сер Артура Еванса у Босни: као вјесник прољећа њиховој зими незадовољстава проузрокованом постојећим стањем или као злогуки наговјештај да им тешка времена тек предстоје. Овим радом покушаћемо да расвијетлимо евентуалне мотиве и намјере који се крију иза његовог боравка у Босни. Тачније, настојаћемо да утврдимо да ли је Сер Артур Еванс као истински човјекољубац дошао да помогне побуњеничком покрету православног становништва у настојању да се једном заувјек ослободи османлијског или било чијег другог јарма или да као понизни слуга британске владе и општег става британског јавног мњења допринесе коначном разријешењу источног питања и предаји Босне у руке, како ће се врло брзо испоставити, нове окупационе власти Аустроугарске.

Кључне ријечи: Артур Еванс, Аустроугарска, Турска, Балкан, Босна, православно становништво, бегови, британска дипломатија, национални идентитет, Словени.

1. УВОД

Иако би се одлука коју је Сер Артур Еванс донио у августу 1875. године да ступи на тло побуњене Босне и обре се у узаврелом окружењу револуције у Босни могла приписати вишеструким и међусобно прожетим личним разлозима: од немирног и пустоловног духа младог Еванса чему свједоче и његове раније ескападе (потрага за артефактима у Амијену који је у том тренутку још увијек био под опсадом пруске војске, илегални прелазак Карпата дубоко у територију под Османлијским царством, тумарање пространствима Лапоније, Финске и Шведске у потрази за

налазиштима новчића из бронзаног доба), духа који га неће напустити ни у његовим познијим годинама и који ће га нагнати да неуморно трага за археолошким локалитетима, те га довести до епохалног открића античког града Кнососа и минојске цивилизације на Криту; преко незаинтересованости за формално образовање на Брасеносе колеџу Универзитета у Оксфорду (незаинтересованост узрокована погрешним одабиром студија - уместо студија археологије и класичних студија према којима Еванс показује афинитет, он одабере студије модерне историје); па све до евентуалне потребе да изађе из сјене његовог оца, великог Џона Еванса (Џон Еванс је био изузетно цијењен у круговима академске заједнице Универзитета у Оксфорду као врстан археолог и геолог) - тешко је, а да се не запитамо, постоји ли дубља политичка позадина и геостратешки разлози који су, било теледириговано или свјесно, довели Сер Артура Еванса у ове крајеве. Одговор на ово питање нам даје српски историчар Милорад Екмечић у *Предговору* преводу *Илирским писмима* Сер Артура Еванса. Екмечић наводи закључак до кога је Еванс дошао обилазећи побуњена подручја. Наиме, Еванс тврди „да је у интересу становништва које лежи између Саве и Јадрана, у интересу саме Хабзбуршке монархије, у интересу Европе и човјечанства да Аустрија прикључи Босну својим посједима и да обнови пропало сизеренство Хабзбурга широм цијеле Илирије. Ја не волим Аустрију и не може се рећи да сам се баш милостиво односио према њој у овој књизи. До ових закључака сам дошао уз велико жаљење. И, уколико сам у могућности да предвидим, мислим да је ширење Аустрије на југ и исток, уз коначну реконструкцију Монархије на илирској или југословенској бази, једини начин који може да одврати Русију од коначног напредовања до обала Јадрана.“¹ Наш уважени академик Екмечић овај навод користи да би илустровао конфликт који Еванс осјећа по питању његовог задатка. Конфликт који је заснован на потреби Еванса да оправда истовремену улогу искреног југословенског родољуба и британског политичког мисионара. У више наврата кроз *Илирска писма*, а поготово у последњем писму када ватрено брани анексију Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске пред неименованим чешким званичником можемо да осјетимо Евансову збуњеност неразумијевањем на које његови ставови наилазе. Можда и због чињенице да понекад ни сам не вјерује исправности политике чији ће параноични страх од руског утицаја дати крила германском фактору на Балкану, а човјечанство суновратити у пакао Првог свјетског рата.

¹ Артур Еванс, *Илирска писма*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1967, стр. 7.

Да ли је Евансов политички ангажман резултат његове фигуративне кратковидости (Еванс је иначе био кратковид, али је одбијао да носи наочаре), па није увиђао какву политику води британски дипломатски врх када је у питању побуњени православни живаљ у Босни? За њих би и Османлијска власт у Босни била довољно добра само кад би могла да спријечи продор Русије до Босфора и Дарданелија и онемогући руски утицај на Балкану, те ширење идеје коначног повезивања народа Балкана путем православне блискости са Русијом. Да је такав страх неутемељен и резултат параноје британских дипломатских дужносника, говори и чињеница да је Аустроугарска 15. јануара 1877, већ раније договоривши куповину Босне од похлепног султана, потписала тајни споразум са Русијом у Будимпешти у коме се Русија изричито обавезује „да се неће дозволити стварање једне словенске државе на јужним аустроугарским границама“². Информација са којом је Велика Британија готово сигурно била упозната с обзиром на њихову разгранату мрежу дипломатских доушника који су обављали обавјештајну функцију. Уколико је и сам Еванс био упознат са овом информацијом прије доласка у Босну, онда би његова дипломатска мисија била врхунац лицемјерства, јер како протумачити поступке некога ко наизглед свесрдно подржава побуњенике, а истовремено врло добро зна да је њихов устанак осуђен на пропаст, а њихова судбина запечаћена од самог почетка. Али према ријечима професора емеритуса Божовића, врсног познаваоца енглеске историје, културе и политике, не треба бити ни наиван у погледу очекивања правичног расуђивања енглеске дипломатије, јер „су се догађаји и историја разумевали у Енглеској сасвим другачије када се радило о туђој слободи, националним опредељењима и интересима“³.

Са друге стране, не би било изненађујуће да Британија у бескруполозној политичкој партији шаха, жртвује и покојег пјешака. Увидјевши да би присуство добронамјерног, али залуталог интелектуалца Еванса у Босни могло бити од користи, британска политика је, такорећи, искористила ту, по њу сретну околност. Боравак Еванса у побуњеној Босни, кога је британска јавност брже-боље пожурила да прогласи експертом по питању Балкана, приказао би британску дипломатију у најбољем свијетлу у очима локалног

2 Једна од главних одредби Будимпештанске конвенције. Милорад Екмечић, „Историјски значај Устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878“, у зборнику: *Зборник радова са Међународног научног скупа поводом 100-годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и источној кризи 1875-1878. године* (приредио/ла/ли:), Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1977, стр. 84.

3 Опште историјско искуство по питању енглеске дипломатије и интереса. Раде Божовић, *Стваралачка снага Енглеца*, Центар академске речи, Шабац, 2015, стр. 190.

становништва, јер је њихов углед већ дјелимично нарушен подношењем лажног извјештаја од стране конзула Холмса о стању његове провинције на Конференцији у Цариграду, о чему не говоре само извјештаји Сер Артура Еванса, већ и извјештаји из других извора, као на примјер извјештаји отправника послова при велепосланству у Сарајеву Едварда Фримена (ранијег професора и каснијег Евансовог таста), који су допрли до ушију либералних посланика у британском парламенту. Заправо, Сер Артур Еванс служиће политици британске владе која подржава аустроугарску окупацију Босне, све док и сам не увиди да се положај православног народа нападеног током 400-годишње владавине Османлија није скоро ништа промијенио, те да православно становништво у Босни није третирано као ослобођена, већ као покорена и инфериорна раса. Када почне да пише јавна писма у корист побуне, Еванс бива проглашен британским агентом провокатором од стране аустроугарских власти и подвргнут суђењу. Пресуда је била протјеривање из земље. Тадашњи, чувени премијер Уједињеног Краљевства, Вилијам Гледстон био је добро упознат са оним што се дешавало његовом сународнику, али није повукао ниједну дипломатску везу у Бечу да би га заштитио. А и зашто би? Није потребно угрожавати дипломатске односе са Аустроугарском и у таквој ситуацији Еванс представља само сметњу.

Узимајући у обзир наведено, овај рад би требао представљати својеврсну полемику о томе колико је Еванс био свјестан да је инструментализован и у коликој мјери су његови ставови, а и он сам, доживјели метаморфозу од искреног британског патриоте ка хуманитарцу, под утиском страдања и патње народа, чему је он лично могао да посвједочи.

2. АРТУР ЕВАНС КРОЗ ИЛИРСКА ПИСМА

О личности Сер Артура Еванса би се свакако могло надуго и нашироко расправљати. Међутим, у овом раду ћемо разматрати Евансове намјере, утиске, ставове и доживљаје кроз визуру онога што је он у његовим писмима као дописник преносио *Manchester Guardian*-у током његовог боравка у побуњеној Босни. Писма која су нешто касније скупљена и објављена као књига под називом *Илирска писма* и која представљају једно објективно свједочанство времена на овим просторима, али која, нажалост, износе и субјективну претпоставку о томе како би потребе православног становништва биле најбоље задовољене, а што ће се, како ће каснија историјска дешавања показати, испоставити за грешку.

Већ у првом писму Еванс започиње освртом на став енглеске јавности о босанским православним избјеглицама које су притиснуте глађу и неимаштином, али и под страшним терором доминантног реда домаћих муслиманских фанатика тражиле уточиште на просторима западне Далмације, Лике, Кордуна, Баније и западне Славоније. Еванс иронично доводи у корелацију европски мир и судбину православних становника који би се, према мишљењу британске јавности које се очигледно размимоилази са Евансовим мишљењем, требали препустити на милост и немилост турској увиђавности која често сурово кажњава и босанско муслиманско становништво за непослушност. Он наглашава и вјеродостојност сопствених ријечи као неког ко лично свједочи ономе што британска званична штампа негира као нужно, а то је побуна хришћанског становништва у Босни које та иста штампа назива дивљацима и варварима, умјесто прогнаницима и страдалницима како их види Еванс. Његово саосјећање са патњама хришћанског избјеглог становништва је несумњиво, а његова свијест о потреби ослобођења је неупитна.

Помало је зачуђујуће зашто би неко ко дубоко проживљава патњу домаћег православног становништва мислио да ће се положај тог истог становништва промијенити уколико једног угњетавача замијени другим, Турску Аустроугарском? Одговор на ово питање лежи у објективној перцепцији тог времена која је утицала и на Евансов суд: Аустроугарска припада групи напредних држава Европе која би примјеном модерног управљачког система требала донијети мир и стабилност простору над којим је назадно Османлијско царство изгубило контролу, при чему се међу побуњеницима не виде снаге које би имале потенцијал да ослободе цјелокупну територију Босне, с обзиром на њихов хајдучки начин ратовања, а камоли да модернизују сопствену државу након 400 година живота у коме се писменост одржавала путем усменог предања и православних молитвених обреда који су се одржавали кришом. Међутим, Еванс је овдје пренебрегнуо историјски цикличну чињеницу да се свака власт која намеће рјешења, а не руководи гласом народа, на крају претвори у експлоататорску машинерију. А разлога за експлоатацију је свакако било: од људских па до материјалних ресурса, о којима говори и једна брошура о аустријским трговачким интересима на Балкану, објављена 1878 године у Бечу као дио редовног извјештаја *Industrieller Club*-а у коме се наводи следеће: „Земље које су до сада посредно или непосредно биле под турским скиптром, припадају најљепшим, најплоднијим и за развој најпогоднијим на цијелој кугли земаљској.

На овом подручју се налазе најзначајније трговачко-политичке тачке свијета: Босфор и мореузи Суеза (!). Оно посједује тако богато развијену обалу као Енглеска, благу климу као Француска чак и у сјеверним дијеловима, освјежавајућу смјену планина и равница као Њемачка и Аустрија. На том простору има плодних низија на којима се у старо доба хранило стотине милиона људи, а такође ту не мањка ни гвожђа и угља, који су мишице садашњости.⁴⁴ Узимајући у обзир претходно наведено, остаје питање: да ли је Еванс био упознат са садржајем брошуре, те да ли би се и даље тако ревносно залагао за присаједињење Босне Аустроугарској да је био упознат са њеним стварним намјерама? Питање на које, чак ни са ове временске дистанце, не можемо дати чињенично утемељен одговор, већ можемо само нагађати и полемисати.

Оправдање Евансовом опредјељењу да се залаже за ослобођење Босне под окриљем Аустроугарске бисмо могли пронаћи у његовом познанству са Узелцом, касније смијењеним вођом побуне, и према Евансовом мишљењу достојанственим човјеком вриједним поштовања, чији став према православном свештенству није био нимало благонаклон. Наиме, Узелац кроз неколико сликовитих прича илуструје двије најзначајније мане митрополита, послушника османлијских власти, и његових свештеника, а то су похлепа и разједињеност које их чине недостојним да буду вође у једном тако озбиљном подухвату као што је ослобођење Босне од турске власти. Ово сазнање је врло вјероватно додатно учврстило Еванса у његовој тези да једино нека „виша сила“ као што је Аустроугарска, све док то наравно није Русија, треба да донесе просперитет становништву Босне. Заблуда од које ће Еванс врло брзо одустати када већ пар година касније увиди да становништво у Босни Аустроугарска жељезничка хоботница одводи у мрачни тунел смрти, готово на исти начин као што су „башибозучка“⁴⁵ звјерства нагнала босански православни живаљ да сконча у пећинама и гудурама западне Босне.

Недовољна информисаност Сер Артура Еванса по питању иманетности средњовјековне историје Босне и Србије или једноставно занемаривање њихове заједничке историје га наводе на погрешне закључке о томе како православље негативно утиче на идеју југословенског јединства. Вјероватно зато што не увиђа да су за Србе у Босни православље и свијест о припадности једном

4 О аустроугарским интересима на Балкану. Милорад Екмечић, „Историјски значај Устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878“, нав. дело, стр. 74.

5 башибозук (тур. *başıbozuk*) - војник нередовне и недисциплиноване турске војске који се истицао окрутношћу. Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1986, стр. 106.

истом народу са обије стране Дрине неодвојиви као нокат и месо. Наиме, Еванс тврди како је побуњеницима њихова традиција мало позната; како „код њих постоје традиције, али све оне припадају средњовјековној Србији, а не средњовјековној Босни. Сјећају се они својих хероја, али све су то Срби, а не Босанци.“⁶ Са овом тврдњом се свакако не можемо сложити, узимајући у обзир историјску чињеницу да су неки средњовјековни босански банови били и у крвном сродству са средњовјековном владарском династијом у Србији (мајка најмоћнијег босанског бана Стефана II Котроманића била је Јелисавета Немањић, кћерка српског краља Драгутина), а не само столовали раме уз раме једни са другима. Одговор на питање зашто би Еванс донио овакав погрешан закључак можемо потражити у непрестаном страху од Русије, која би као најмногљуднија православна земља вршила утицаја на Србију, а самим тим и на братску Босну. Други разлог је тај што се у саставу Аустроугарске, коју Еванс, бар у прво вријеме, подржава као природног ослободиоца Босне, налази Краљевина Хрватска у којој римокатоличка хијерархија представља врло значајан фактор и којој јачање православног елемента захваљујући броју од 250 хиљада махом православних избјеглица никако не одговара, те ријешење овог проблема види у покатоличавању или протјеривању избјеглица преко Саве у раље босанских бегова фанатика. Додуше, Еванс у моралном погледу даје православној вјери предност у односу на католичку вјеру у Босни, наводећи неке елементарне разлике, као што је питање брака код православних и католичких свештеника. Рекло би се да Евансу православље ипак не представља проблем све док је у служби по његовом мишљењу вишег циља, као што је револуција.

Претходно наведено би значајно расвијетлило нашу дилему по питању Евансових намјера и његовог задатка у Босни, да, нажалост, није било одређених побуњеничких вођа попут команданта ироничног презимена Деспотовић који је због његове осиноности и осветољубивости оставио јако негативан утисак на Еванса. Такве особине својствене војним дужносницима жељним одликовања и славе су се српском народу и у историјским дешавањима након, испоставиће се, неуспјешног устанка у Босни често обијале о главу, јер у очима британског патриоте, какав је у том тренутку Еванс сигурно и био, вођа побуњеника треба да буде неко ко дубоко

6 Оригинални текст: „They had historic traditions indeed, but they all belonged, not to ancient Bosnia, but to ancient Serbia. The heroes they recalled were all Serbian, and not Bosnian“ - Евансова инсинуација да побуњени Срби у Босни немају сопствену традицију, већ да су је преузели од неке друге земље, у овом случају Србије. Arthur Evans, *Illyrian letters*, Longmans, Green and Co., London, 1878, стр. 23.

саживљава са патњом сопственог народа, а не неко ко је преузео улогу вође ради властите промоције. Стога нас и не чуди Евансово опредјељење да умјесто домаћих вођа бира Аустроугарску као покретачку снагу ослобођења.

Похвално је истаћи да Еванс није био површан путописац, те да није *а priori* прихватао приче о кукавичким сакаћењима и мучењима ненаоружаних православних сељака, силовањима жена и дјевојчица, него да се лично сусретао и испитивао актере самих догађаја, под реалном опасношћу да и сам настрада, јер је из повјерљивог извора једног мухамеданског ефендије који је службовао код раније поменутог команданта Деспотовића сазнао да босански бегови гаје отворену мржњу према њему као вијеснику промјена. Исти они бегови према чијим наређењима су уништаване православне цркве и гробља, а што је Еванс у његовим писмима најоштрије осудио... Чини се да је и његова скепса по питању моћи домаћег православног становништва да у потпуности ослободи Босну имала реалну основу, пошто су побуњеничке снаге имале капацитете да ратују искључиво герилски, а никако да озбиљније науде центрима мухамеданског фанатизма попут Кулен Вакуфа.

Критика коју у већој мјери упућује на рачун званичних извјештаја конзула Хоулмса и у нешто мањој мјери на рачун званичних извјештаја вицеконзула Фримена неоспорно свједоче о Евансовој објективности и правдољубивости када је у питању угњетавано сељаштво у побуњеној покрајини, тим више што је познато да се Еванс, за разлику од „високих изасланика“ у Босни, на његову мисију упутио у сопственом аранжману. Он критикује и погрешну процјену и избор Министарства спољних послова Велике Британије да именује конзулом неког попут Хоулмса, неког ко прије свега није спреман да се одрекне комфора његове резиденције у Сарајеву и упути се стрмим кланцима и планинским превојима ка попаљеним згариштима села и цркава, унакаженим тијелима жртава и преосталом становништву које је изнемогло од глади, а камоли да на то познаје и језик локалног народа. Иако покушава у једном тренутку да образложи да су за нетачност Хоулмсових извјештаја криви турски и туркофилски извори из којих Хоулмс црпи информације, Еванс првенствено криви Хоулмса за његову инертност. Евансова критика Хоулмса би се вјероватно задржала на конзуловој лијености да сам конзул није показао колика је његова сујета при суочавању са било каквом врстом критике. Наиме, конзул, умјесто да прихвати Евансове извјештаје као добронамјерна указивања на грешке, отворено напада Еванса називајући га славнофилом, док се са друге стране он нимало не

стиди чињенице да га називају љубитељем Османлија. Хоулмсов цинизам према побуњеничком покрету кога води командант Деспотовић, чијој способности у завођењу реда и дисциплине међу побуњеним трупима, упркос његовој славољубивости, Еванс одаје признаје, најбоље илуструју следеће ријечи: „Такозвани побуњенички покрет једноставно је разбојништво већих размјера и одржава се не снагом народа, већ, највећим дијелом, уз помоћ авантуриста из других словенских области.“⁷ Ипак, круна Хоулмсове пристрасности и бахатости је изјава да је, иако он лично нема никакве доказе да су побуњеници починили злочине над мухамеданским становништвом, башибозучка освета достојанствен чин. Ову бескрупулозну изјаву Еванс оповргава његовим личним утисцима при контакту са народом, како је он назива, „слободне Босне“, при чему наилази искључиво на гостопримство прогоном изнуреног становништва које са својим британским гостом дијели и оно што нема.

У критици вицеkonzула Фримена, Еванс бива нешто блажи, с обзиром да је Фримен радио под врло тешким околностима (лоше временске прилике, неприступачност терена и неспремност преживјелих жртава да свједоче у страху од турске одмазде) којима је Еванс и сам био изложен, а самим тим и да се њихови извјештаји добрим дијелом поклапају, бар када су питању паљења хришћанских села, набијања на колац, силовања жена и дјевојака, и свеукупно биједно стање у коме се избјеглице налазе. Евансова исправка Фрименових навода тиче се хронолошког редослиједа у коме су се одређени злочини догодили, док је Евансова критика усмјерена ка утиску који је Фримен стекао у вези са, према његовом мишљењу, ниским степеном морала међу православним становништвом у побуњеној Босни. Противријечећи Фрименовом стајалишту по питању морала међу домаћим православним живљем, Еванс се позива, не само на сопствени утисак, већ и на бројне друге путописце који су тих година посјећивали Босну и похвално говорили о строго одржаваном моралу православне босанске раје од стране православне цркве у изузетно неповољним условима.

Патриотска дужност Сер Артура Еванса коју је он у његовим извјештајима поставио себи за циљ требала је да има корективно дејство. Првенствено да укаже на пропусте високих британских дужносника, а никако да наруши њихов углед за шта су се и

7 Оригинални текст: „The so-called insurrectionary movement is but a brigandage on a large scale, being kept up, not by the people themselves, but for the most part by adventurers from other Slav districts.“ - однос konzула Хоулмса према побуњеничком покрету у Босни. Arthur Evans, *Illyrian letters*, нав. дело, стр. 86.

они сами свјесно или несвјесно побринули. Са друге стране, Евансова људскост огледа се у грижи савјести коју он осјећа када побуњеничке вође критикују рад британске дипломатије у Босни. Грижу савјести тако страну многим Евансовим сународницима на високим положајима британске дипломатије, у временима за вријеме, а и после његовог живота.

За разлику од турске бирократије у Босни која се на власти одржавала под геслом: „Завади па владај“, Еванс је увиђао нелогичност наметања коришћења турског као службеног језика припадницима све три конфесије у Босни које се језички, реално говорећи, савршено добро разумију, а све под маском уставних промјена. Подржавање неслоге од стране турских бирократа, осим ради њихове сопствене користи, између босанских муслимана, католика и православца је за Еванса представљало чисту бесмислицу, тим више што је већина њих повезана разним кумствима и заједничким прецима, за шта се потврде могу пронаћи у бројним записима муслиманских и хришћанских вјерских поглавара који свједоче о насилној исламизацији становништва. Некад хришћанско, а сада муслиманско становништво никад није заборавило те везе и наставило је да макар и кришом одржава везе са својом хришћанском браћом. Домаћим ефендијама и беговима Еванс озбиљно замјера силну театралност уз помоћ које они тумаче нови устав изврћући његово значење у сопствену корист, па чак до те мјере да њиме оправдавају масакрирања побуњених хришћана који су се уопште дрзнули на побуну. Дволичност најмоћнијих босанских властодржаца Еванс најбоље илуструје примјером Фехим-ефендије који је притворио око стотињак бањалучких хришћана да би их приморао да потпишу лажну петицију о „благодатима“ султанове владавине у Босни чиме би се не само додворио Високој Порти, већ задобио и симпатије британског амбасадора у Истанбулу, Хенрија Елиота, који је шуровао са султаном и подржавао насилно гушење побуна широм Османлијског царства не марећи за број жртава. Неизношење овако гнусног и скандалозног дјела на видјело би било просто непојмљиво за Еванса. Непојмљиво као и нехуманост и грамзивост коју су мађарски погранични официри и службеници показали док су заплијењивали и раскопавали топлу вунену одјећу и ћебад коју је Еванс чак из Енглеске покушао да прослиједи до напаћених и промрзлих избјеглица у планинским кланцима за које је надолazeћа зима без те помоћи значила готово сигурну смрт. Евансово настојање да помогне убогим избјеглицама, за разлику од многих британских дужносника који су слали дописе британском парламенту из удобности њихових фотеља, није имало

само декларативан карактер, већ је било конкретизовано стварним трудом и радом на терену.

Политичко дјеловање Сер Артура Еванса је имало за циљ јачање југословенске идеје. Уједињавање Срба и Хрвата, према Евансу, има реалну основу, будући да они већ говоре практично истим језиком који се разликује тек у неколико, за њега минорних ситница, као што су различити дијалекти који не представљају значајну препреку у њиховој комуникацији и разумијевању. Стварне препреке уједињавању под заједничком идејом југословенства, према ријечима Еванса, налазе се у различитости њихових политичких тежњи и религијских аспирација. Наиме, већина хрватског народа у областима тадашње Хрватске, Славоније и Далмације које граниче са Босном су католици, равнодушни према идеји југословенства и усмјерени ка унији свих католичких Хрвата у једној држави. Сјеме идеје свих Хрвата у заједничкој држави поникло је из страха католичког клера од губитка знатног дијела корпуса вјерника под најездом 250 хиљада православних избјеглица из Босне. Католичко свештенство убацује јабуку раздора међу католичке и православне хришћане и умјесто да потиче њихово јединство у Христу, што би требало да буде суштина хришћанске вјере, оно распирује мржњу између народа истих корјена, а различитих хришћанских деноминација. За разлику од католичких, православни свештеници надахњују Србе љубављу и надом ка, према Евансовим ријечима, јасном и узвишеном циљу, а то је „евентуално јединство свих југословенских народа у једној заједничкој и властитој држави“⁸.

Мрљу на малопрције поменути хуманитарни рад и политички ангажман Еванса на идеји југословенства бацају двије ствари. Прва је његово залагање за уједињењем југословенских народа под плаштом Аустрије, а друга је коришћење тако формиране југословенске силе као одбрамбеног штита британских родољубивих интереса усмјереним против старог непријатеља Русије. Да ли је Еванс заиста био у таквој заблуди да уједињени југословенски народи могу икада остварити слободу под аустријском чизмом и да ли је био свјестан колико је лицемјерно помагати једном народу и оснаживати његову моћ само до тренутка када би га британска политика искористила као топовско месо у борби са Русима - питања су која нам не дозвољавају да посматрамо личност Сер Артура Еванса у искључиво позитивном свјетлу. Мада, морамо признати да су наша очекивања да се Еванс тек тако требао одрећи

8 Оригинални текст: „...the eventual union of all South Slavonic peoples in a free State of their own.“ - идеја југословенства. Arthur Evans, *Illyrian letters*, нав. дело, стр. 68.

његове патриотске дужности зарад добробити хришћанских југословенских народа, слично очекивањима босанских бегова да ће помпезним дочеком придобити Еванса да постане заступник њихових интереса у Босни, поприлично претјерана и наивна, јер је Еванс, очекујући да ће Аустроугарска донијети цивилизованост горштачком и примитивном народу Босне постао чврст заговорник аустроугарског окупирања Босне. Оно на шта Еванс није рачунао је то да ће британски вјетар у леђа Аустроугарској ојачати германски ратоборни дух, а под влашћу таквог духа Босна никада није могла имати ни њену слободу, ни њен мир.

Управо је слобода одувијек била потребна српском народу да настави цивилизацијску традицију коју неоспорно посједује, па била она заснована на старим паганским обичајима или хришћанским православним традицијама српских краљева средњег вијека. Нит цивилизацијске традиције једног словенског народа какав је српски народ је начелно била разумљива, али суштински недокучива Евансу због дубоког културолошког јаза који је постојао између земље из које потиче и простора на коме се нашао, што он и сам признаје, изразивши његову сумњу у то „да ли је неки чистокрвни Англосаксонац способан да потпуно разумије Словена“⁹. Заправо, Еванс не схвата да бројним запажањима које износи у *Илирским писмима*, а која су непобитан доказ да српски народ у Босни никада није заборавио цивилизацијске тековине и културни идентитет дубоко укоријењен у срж његовог постојања, обесмишљава икакву потребу увођења аустроугарске власти у Босни под изговором цивилизацијског просвјећења и тобожњег спаса народа од азијске стагнације, јер ће вријеме показати да ће Аустроугарска, само на један перфиднији начин, наставити праксу поништавања цивилизацијског и културног идентитета српског народа у Босни. Овдје ћемо поменути неке од случајева у којима Еванс наводи примјере цивилизованости домаћег становништва и практично побија сопствену теорију о нужности наметања аустроугарске окупације зарад културног напретка:

1. Присуствујући засиједању побуњеничких војвода, Еванс хвали њихове парламентарне способности и ораторске вјештине приликом расправљања о заједничким проблемима, сматрајући да им по њиховим језичким вјештинама и лакоћи изражавања енглески фармери нису ни до кољена. Према Евансу, невоља и оскудица су овдје, да би апсурд био још већи, васпитале народ који не зна

9 Оригинални текст: „...just as I doubt whether any pure-blooded Anglo-Saxon is capable of fully understanding a Slav.“ - културне разлике између Англосаксонаца и Словена. Arthur Evans, *Illyrian letters*, нав. дело, стр. 225.

ни да чита ни да пише боље него што су британске јавне школе васпитале енглеске масе које живе у мирнодопским условима. Такође, Еванс хвали умјешност домаћих мушкараца при изградњи кућа и жена при шивању одјеће и изради разноразних рукотворина. Он сматра да, и поред очигледног непостојања литературе и било каквог вида формалног образовања, побуњени народ има изузетно наглашену естетску свијест, а што се огледа у њиховој пјесничкој вјештини којом дочаравају личности и догађаје у јуначким епским пјесмама, као и у њиховој фолклорној традицији: народним играма и ношњама.

2. Осим неписмених војвода, Еванс наводи примјер љубазног и начитаног војводе Павла Вукановића који је у вријеме поста кога су се он и његови људи строго придржавали одлучио да почаст свог госта не само печеном јагњетином и пастрмком, већ и рецитовањем српских јуначких пјесама. Оно што је оставило посебан утисак на Еванса је Вукановићева виспреност и потпуно одсуство фанатизма у разматрању тренутног стања на терену. Наиме, Вукановић не јурца безглаво у закључцима да се проблем ослобођења Босне од османлијске власти може ријешити преко ноћи, па чак отвара врата могућности савезништва са Аустријом. Сигурно је да Павле Вукановић није био једини примјер оваквих побуњеничких вођа чега је Сер Артур Еванс морао бити свјестан.

3. У љубави према витешким играма, Еванс проналази сличности између Енглеза и Јужних Словена. Игре око којих се најснажнији мушкарци међу побуњеницима окупљају и надмећу, неодољиво подсећају на такмичења која и дан-данас организују потомци шкотских горштака и на неку верзију примитивног фудбала, а добро знамо колико се Енглези, па тако и Еванс, поносе чињеницом да су управо они измислили, како је данас називају, „најважнију споредну ствар на свијету“, иако постоје документи да се ова игра играла још за вријеме династије Чин у Кини у III вијеку прије нове ере. С обзиром да и православна босанска раја, а и њихова словенска муслиманска браћа са једнаким жаром играју ове игре, Еванс у томе види могућност њиховог помирења отјелотвореног у античкој олимпијској пракси да се током игара обуставе сви ратни сукоби.

4. Мада сматра да је било какав прогресиван напор да се народ у Босни оплемени кроз умјетност и науку угушен под теретом оријенталног варваризма, Еванс не може да негира „да је средњовјековна хришћанска цивилизација била на изразито вишем степену него што је код провинцијског Турчина деветнаестог

вијека.“¹⁰. Штавише, српске легенде које се у циклусу епских пјесама о Краљевићу Марку преносе усменим предањем са кољена на кољено, као и енглеске легенде о краљу Артуру своје заједничко извориште налазе у словенском божанству Геровиту чији се симбол двоглавог орла, сасвим случајно или не, налазио на штиту и једног и другог јунака. Заслијепљен материјалним уништењем некада богатих фрески босанских краљева и српских царева, пропадањем путева и мостова, те неискориштеност рудног потенцијала у околини ријеке Босне, Еванс заборавља да се културни идентитет српског народа очувао током 400 година ропства захваљујући духовној, а не материјалној цивилизацијској димензији испољеној кроз архитектонске грађевине. Том зрну наде у слободу која се чувала у блиским породичним везама и која се за разлику од вјере у материјално није могла ничим затрти.

5. Најбољи примјер ове наде, Еванс даје говорећи о добротворном раду његових сународница, госпођица Ирби и Џонстон¹¹, и у неутаживој жеђи избјегличке дјеце за знањем у двадесет једној школи које су ове двије хуманитарке, уз много потешкоћа узрокованих покушајима клерикализације наставе од стране римокатоличког свештенства, основале на просторима Војне Крајине гдје је 250 хиљада православног српског становништва нашло уточиште од башибозучког зулума. Учествојући у подјели неколико стотина књига српских историја и присуствујући настави која се изводила у овим школама, Еванс примјећује изузетне интелектуалне капацитете избјегличке дјеце која представљају визију и наду у васкрснуће духовности након 400 година таме и запуштености под Османлијама. Занимљив је и Евансов сусрет са старицом која је преузела бригу о двоје сирочади која умртвљена биједом и глађу за њега остављају утисак нијеомог идиотизма. Међутим, све док постоје особе попут простодушних старица и госпођица Ирби и Џонстон које ће преузети бригу да оваква дјеца буду нахраћена, обучена и обувена, лијепо васпитана, дотле постоји и нада да ће се окамењена лица заглупљености ове дјеце претворити у дијаманте мудрости, јер она у њиховим душама носе духовно сјеме цивилизованости. Сјеме коме не требају корови турског ропства, ни пестициди аустроугарске окупације, већ само добронамјерни и стручни култиватори, попут учитеља у школама госпођица Ирби и Џонстон, и прилика за његов слободан

10 Оригинални текст: „...that the medieval civilization of the Christian kingdom was distinctly on a higher level than the nineteenth century standard of the provincial Turk.“ - потврда колико су цивилизацијске тековине народа у Босни уназађене под Османлијским царством. Arthur Evans, *Illyrian letters*, нав. дело, стр. 126.

11 Видети: Dorothy Anderson, *Miss Irby and her friends*, Hutchinson, London, 1966.

раст и развој. Први корак ка култивизацији, односно васпитању и образовању избјегличке дјеце, направљен је захваљујући напорима госпођица Ирби и Џонстон да пронађу и окупе домаће учитеље, чему је успједило формирање учитељске школе у Пакрацу под вођством учитеља Димитрија Јосића¹². Јосић својом стручношћу и прегалачким радом образује један нови нараштај српских учитеља, претварајући учитељски позив у наставну умјетност и подучавајући своје студенте, како вјештинама наставне праксе, тако и начинима за ефикасније уређење школског система. Својим примјером Јосић не показује само како треба подучавати, већ како научити дјецу да уз минималну асистенцију наставника усвајају знања из разних предмета, као што су: матерњи језик, математика, географија, биологија, физиологија, хемија и остали предмети. На овај начин створила се атмосфера у којој су учитељи подучавали са љубављу и преносили дјечи тај исти жар за знањем и то чак на цивилизованији и углађенији начин него што су то чинили учитељи у Енглеској - признаје Еванс.

6. Жалосно је да у реченици: „Небеса помажу оне који се сами помажу.“¹³ - коју је један ученик написао на табли, Еванс не иде дубље у њену анализу и не увиђа да је то крик за слободом и вапај за самосталношћу српског идентитета, јер да би Срби били дио једног заједничког словенског идентитета који је интегрални дио цивилизацијских тековина Европе онда им треба допустити да самостално развијају њихов културни идентитет, равноправно са свим осталим слободним народима Европе, а не наметати им неки други идентитет као њихов. Између осталог, то показује примјер ученика који је током једног Евансовог присуства часу, рецитовао пјесму о хероју са Косова уз енергичну гестикулацију, показујући на тај начин колико је свијест о националној трагедији и потреба

12 Димитрије Јосић (1845-1899) - управитељ српске учитељ школе у Пакрацу и велики пријатељ и добротвор српског народа у Босни и Херцеговини. Својим природним даром још као ђак основне школе скренуо је на себе пажњу, па га је из тог разлога помогла неколицина веома успјешних сомборских грађана. Његовим наставничким даром скренуо је на самом учитељском испиту пажњу тадашњег најбољег српског педагога доктора Ђорђа Натошевића, који га је одмах довео у Нови Сад, гдје је почео своју учитељску праксу, с којом је брзо изашао на глас као један од најбољих младих учитеља. Кад је 1870. године српски, народноцрквени сабор у Карловцима, послао десеторицу својих учитеља у Њемачку и Швајцарску, Јосић је отишао на усавршавање у Бремен, гдје је тада на учитељском семинару био управитељ чувени њемачки педагог и методичар Август Либен. По повратку из Њемачке 1871. године, именован је за професора новоотворене српске учитељске школе у Пакрацу и постављен за управитеља исте школе, гдје је неуморно радио све док ту српску школу није затворио хрватски шовинизам под баном Иваном Мажуранићем. Д., „Димитрије Јосић“, *Босанска вила*, - у часопису *Босанска вила*, 30. 01. 1903.

13 Оригинални текст: „Heaven help those who help themselves.“ - потреба српског народа за самосталношћу и слободом. Arthur Evans, *Illyrian letters*, нав. дело, стр. 224.

за „самосталном слободом“ дубоко укоријењена у духовним очима српске дјеце као покретачке снаге једног народа. Еванс свједочи да српска дјеца, притиснута муком свог избјеглиштва, двапут брже усвајају знање, него што то чине енглеска дјеца у условима материјалног благостања, али очигледног духовног сиромаштва потпомогнутог промовисањем индивидуалистичких вриједности. Једнообразни карактер и темперамент српске дјеце који се огледа, како у њиховој способности да упијају знање, тако и у њиховој спремности да помогну једни другима, чини српску дјецу чак напреднијом од енглеске дјеце, што је и сам Еванс приморан да констатује.

7. Коначно, постоји и прећутни консензус између православне и муслиманске раје у Босни по питању аустроугарске окупације коју и једни и други посматрају са одбојношћу. Представници либералне струје босанских муслимана, под утицајем неизбрисивог сјећања на заједничке претке које имају са својом православном браћом, спремнији су да прихвате власт Србије, него Аустроугарске, ако већ Босна мора да изгуби статус вазалне државе у оквиру Османлијског царства, док неки од најдалековиднијих припадника православног становништва у Босни изјављују да неће бити стварне слободе уколико Аустрија заузме Босну, те да је боље бити роб властитог племства које говори истим језиком, него готово сигурно изгубити националност под Аустроугарима.

Наводећи све ове примјере, тешко је, а да се не запитамо, чему толико Евансово инсистирање на аустроугарској окупацији Босне, осим ако није искључиво у служби британских спољнополитичких интереса, што Еванс открива у разговору са једним водећим чешким државником алудирајући на енглеске инвестиције у руднике злата у Босни за чије се постојање са сигурношћу зна још из историјских списа из времена цара Тиберија када је на римским галијама дневно одвожено двадесет пет килограма злата. На Евансова ургирања о анексији Босне од стране Аустроугарске овај чешки државник, убијеђен да би у том случају Босна била припојена мађарском дијелу Аустроугарске монархије, одговара: „Они (Мађари) можда неће успјети да униште национални живот Босанаца, али ми тако добро знамо каква је патња, чак и током једне генерације, под интелектуалном тортуром и политичким терором. Никако не желимо да Босанци подносе такву судбину чак и за ограничен период. То никако! Босна је српска и требало би да остане српска. И ви као Енглез морате сигурно дозволити да се поштују народне жеље! Ако је нужно да се Босна припоји некој

држави, онда она мора бити припојена Србији.¹⁴ Да ли је Еванс изманипулисан од неких изасланика британских дипломатских кругова да буде ватрени заговорник њихових интереса или је то чинио свјесно, оглушивши се на глас домаћег становништва, остаје питање које ће и даље остати неразјашњено.

3. ЗАКЉУЧАК

Са жаљењем морамо да констатујемо да је Сер Артур Еванс суочен са избором послушног изасланика британских националних интереса и заступања жеља, под Турцима нападеног, православног српског народа одабрао ово прво. Између осталог, ријеч „интерес“ је по њеној дефиницији без боје, мириса и укуса. Она не познаје ни емпатију, ни милосрђе. У њеном корјену је жеља за моћи и доминацијом, а ту мјеста праведности за економски сиромашне мале народе, какав је српски, нема. За утјеху нам једино остаје чињеница да су људи попут Сер Артура Еванса, госпођица Џонстон и Ирби, те многих других путописаца ипак походили ове крајеве са, бар се надамо, искреном жељом да помогну, када су попут многих британских парламентарца могли да креирају политику на Балкану из удобности њихових фотеља.

С обзиром на бројна искуства кроз која је током његове крваве историје, препуне погрома и страдања, српски народ пролазио, која је поука коју можемо извући? У опхођењу са странцима, а нарочито онима који представљају велике силе, добро водимо рачуна како желимо да представимо себе појединачно и наш народ у цјелини. Кључ свега су образовање и информисаност, јер једино на тај начин можемо показати свијету да смо дио цивилизованог свијета, а не неки дивљачки народ коме само велике силе могу донијети просвећеност. То наравно не значи да нећемо бити на удару интереса великих сила, долазиле оне са Запада или Истока, јер су велике силе увијек експанзионистичке и настоје да прошире сфере њихове доминације на уштрб националних идентитета малих народа. Али су сва велика царства пропадала када би достигала свој зенит, пошто су била усмјерена на материјална богатства, а не на задовољство народа којима управљају. Гомилање богатстава и централизација моћи самих по себи води у уништење цијелог човјечанства, јер чему

¹⁴ Оригинални текст: „They may not eventually succeed in crushing the national life out of the Bosniacs, but we know too well what it is to suffer even a generation of intellectual torture and political mutilation; and we cannot wish the Bosniacs to endure such a fate, even for a limited period. No; Bosnia is a Serbian State, and Serbian Bosnia should remain. Surely you, as an Englishman, ought to admit that the wishes of the population should be respected! If Bosnia is to be attached to any State, she must be attached to Serbia.“ - чешки државник о рјешењу босанског питања. Arthur Evans, *Illyrian letters*, нав. дело, стр. 248.

новац и моћ уколико се униште сви марљиви мали народи способни да произведу одређену вриједност, било то интелектуално или материјално добро које постојању новца даје смисао. У том смислу, српски народ треба да уједини сопствено историјско искуство и знања стечена образовањем. Уједињавање ових елемената резултирало би мудрошћу која би надилазила мудрост великих сила која обитава у њиховим интересима, на начин да представимо и покажемо управо великим силама да је од суштинске важности за њихов сопствени опстанак и њихове интересе очување, а не уништење малих народа као што је српски народ.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson Dorothy, *Miss Irby and her friends*, Hutchinson, London, 1966.
- Божовић Раде, *Стваралачка снага Енглеза*, Центар академске речи, Шабац, 2015.
- Вујаклија Милан, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 1986, стр. 106.
- Д., „Димитрије Јосић“, *Босанска вила*, - у часопису *Босанска вила*, 30. 01. 1903.
- Еванс Артур, *Илирска писма*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1967.
- Evans Arthur, *Illyrian letters*, Longmans, Green and Co., London, 1878.
- Екмечић Милорад, „Историјски значај Устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878“, у зборнику: *Зборник радова са Међународног научног скупа поводом 100-годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и источној кризи 1875-1878. године* (приредио/ла/ли:), Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Сарајево, 1977.

Mladen Radulović

ARTHUR EVANS - BETWEEN PATRIOTIC DUTY AND IDEALISTIC PHILANTHROPY

Resume

Turbulent events that have been woven into the history of the Balkan Peninsula formed the mentality and character of people who have lived in this area in 1877 when *Illyrian letters* have been written by the former correspondent of *Manchester Guardian*, and later, the famous archaeologist and discoverer of the ancient

city of Knossos on Crete and the Minoan civilization, Sir Arthur Evans. The constant vigilance of the population of this area has been shaped by centuries-old aspirations of various expansionist powers, from ancient times onwards, which had been occupying, for longer and shorter periods of time, the territory of the Balkans. Such process has created the circumstances in which the attitude of the local population towards all official and unofficial foreign representatives varied and changed from positive to negative and vice versa: as long as the occupation is immediate and the punishment for disobedience is momentary, the attitude of the local people, as it was the case with the Ottoman Empire in the Balkans, will be marked by growing dissatisfaction, while the other great powers, such as the British Empire, which effectuates its own interests indirectly through diplomatic offices in Vienna, Budapest and Istanbul, unfortunately, as a result of misconception, will be regarded as potential liberators of the suffering people who are sending cries for liberation. The atmosphere of general fear that ruled among all three groups that formed the population in rebellious Bosnia, which was caused by both external and internal factors, did not go in favor of, at that time, young and filled with verve (and fascinated by an illusion of revolutionary ideas about the unity of the South Slavic nations under the protectorate of the Austro-Hungarian Empire), Sir Arthur Evans. Fear of beys in Bosnia was based on the expectation of a new constitution of the Sublime Porte, which would significantly limit their powers over less wealthy Muslim and Orthodox population. Bosnian Muslims of poorer material status, in fear of the most certain retaliation of beys, in case of turning their backs to them and joining the rebellion of their Orthodox brethren (who already lived in constant fear for their bare lives), chose the role of neutral observers. In such a situation, it is likely to assume that each of the three groups mentioned above could observe the presence of Sir Arthur Evans in Bosnia in a twofold manner: as the announcement of spring to their winter of discontent caused by the current state or as the sinister indication that difficult times are yet to happen. With this paper, we will try to shed a light on possible motives and intentions behind the stay of Sir Arthur Evans in Bosnia. Specifically, we will try to determine whether Sir Arthur Evans, as a true philanthropist, came to help the rebellion movement of the Orthodox population in an effort to (once and for all) get rid of the Ottoman or anyone else's yoke, or had tried to contribute to the final resolution of „the Eastern

question“, as a humble servant of the British government and general attitude of the British public opinion, by handing over the Bosnia into the hands of, how it would soon turn out to be, the new occupation authorities of the Austro-Hungarian Empire.

Keywords: Arthur Evans, Austro-Hungarian Empire, Turkey, the Balkans, Bosnia, Orthodox population, beys, British diplomacy, national identity, Slavs.